

Büntethetőségi akadályok a nemzetközi büntetőjogban

Büntető anyagi jogi akadályok – nemzetközi bűncselekmények – Nemzetközi Büntetőbíróság – ad hoc törvényszékek – státúumok

A büntethetőségi akadályok megjelölésére az angolszász jogkörbe tartozó államok jogában, illetve az angol nyelvű jogi szakirodalomban ismert *defence* kifejezés meglehetősen tág kategória, amely magában foglal minden olyan – jellemzően a védelem által előterjesztett – hivatkozást, érvelést, amely a terhelt felmentésére irányul.¹ Ezzel a kifejezéssel jelölik a vádemelés és az elítélés anyagi jogi és eljárási jellegű akadályait, illetve ezen akadályokra történő hivatkozást egyaránt.² Jellemzően az anyagi jogi akadályok felosztására használatos továbbá az objektív jellegű (*justifications*) és a szubjektív jellegű (*excuses*) körülmények közötti megkülönböztetés.³ Tekintettel arra, hogy e megkülönböztetésnek a nemzetközi büntetőbírósági gyakorlat nem tulajdonít jelentőséget, jelen tanulmányban a Nemzetközi Büntetőbíróság (*International*

* Sántha Ferenc egyetemi docens, ME ÁJK, Bűnügyi Tudományok Intézete, santha.ferenc@hotmail.com.

¹ BANTEKAS, Ilias – NASH, Susan: *International Criminal Law*, Routledge Cavendish, 2003, 127. Ennek alapján a nemzetközi büntetőjogi szakirodalomban is olvasható olyan álláspont, amely szerint a kifejezés a „klasszikus” – büntető anyagi jogi – büntethetőségi akadályokon kívül magában foglalja – egyebek között – a bíróság joghatóságának hiányára, illetve a *nullum crimen sine lege* alapelv megsértésére történő hivatkozást, valamint a *ne bis in idem* elvére épített védekezést. Ezen túlmenően ebbe a körbe sorolják a – hazai fogalmaink szerint értelmezve – a vád bizonyítottságának hiányát alátámasztó érveket is, így annak előadását, hogy a vádlott fizikailag nem követhette el a bűncselekményt (alibi), illetve a bűncselekmény valamely tényállási elemének hiányára vagy a tanúk szavahihetlenségére építő védelmi érvelést is. – ZAHAR, Alexander – SLUITER, Göran: *International Criminal Law*, Oxford University Press, 2008, 396–425.

² Az eljárási jellegű akadályok típuspéldája a nemzetközi büntetőjogban a *ne bis in idem* elvére történő hivatkozás. Ismeretesen a magyar büntetőjogban is léteznek eljárásjogi jellegű, illetve az anyagi jog, illetve az eljárásjog határterületén elhelyezkedő akadályok, így például a magánindítvány hiánya vagy az elévülés.

³ Az első csoportba tartozó körülmények jellemzően a bűncselekmény tárgyi oldalához köthető, illetve a bűncselekmény jogellenességét kizáró okok, amelyek egyfajta igazolásként szolgálnak az elkövetésre, megszüntetve a bűncselekmény társadalomellenességét (ilyen például a jogos védelem, a hivatali kötelesség teljesítése, a háborús bűntettet elkövető elítélt jogszerű kivégzése stb.). Ezekben az esetekben az egyébként büntetendő cselekményhez pozitív társadalmi értékelés kapcsolódik, vagy legalábbis negatív értékítéllettel nem jár. A szubjektív okok viszont szükségképpen közvetlenül az elkövetőhöz kapcsolódnak, a cselekmény jogellenességét nem szüntetik meg, és a társadalom pozitív értékítélete sem feltétlenül jelentkezik. Ilyennek tekinthetők a magyar jogi terminológia szerinti alannyá válást, illetve a bűnösséget kizáró körülmények (például a gyermekkor, a kóros elmeállapot, kényszer és fenyegetés stb.). – ELLIOT, Catherine: *A Comparative Analysis of Defences in English and French Criminal Law. European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice. Volume 8/4. 2000, 319–320.*, illetve CASSESE, Antonio: *International Criminal Law*, Oxford University Press, 2008, 256–258.

Criminal Court – a továbbiakban: ICC) Statútumában foglaltakkal megegyezően egyésgesen a „büntethetőségi akadályok” terminológiát fogjuk használni, és a vizsgáldást tovább szűkítjük azokra a körülményekre, amelyek büntető anyagi jogi akadályoknak tekinthetők.

A nemzetközi büntetőjog fejlődésének korai szakaszában a legnagyobb kihívást az egyén közvetlenül a nemzetközi jogon alapuló büntetőjogi felelősségének a megteremtése és ennek az elvnek a megszilárdítása jelentette. Hasonlóan fontos feladat volt a nemzetközi bűncselekmények fogalmának, illetve a deliktumok tényállási elemeinek kidolgozása. Nem véletlen tehát, hogy a felelősséget kizáró körülmények a másodlagos jelentőségű kérdések közé tartoztak. Ez a helyzet értelemszerűen akkor változott meg, amikor a háborús és egyéb nemzetközi bűncselekmények elkövetőinek felelősségre vonása valósággá vált, erre pedig elsőként – kisebb mértékben ugyan, de precedenst teremtve – az I. világháborút követően, majd pedig a második világégés után került sor. Noha a nürnbergi nemzetközi katonai törvényszék alapokmánya egyetlen felelősséget kizáró körülményt sem szabályozott, az akadályokra – elsősorban az előljáró parancsára, illetve a katonai szükséghelyzetre – történő hivatkozás egyetlen vádlott védekezéséből sem hiányzott.⁴ A büntethetőségi akadályok feltételei a II. világháborút követően jellemzően a nemzetközi, illetve a nemzeti büntetőbírósi gyakorlatban kezdtek kikristályosodni, felelősséget kizáró körülményt azonban a háborús és egyéb nemzetközi bűncselekményeket szabályozó írott jogforrások egyike sem szabályozott. Sőt elmondható, hogy az ICC Statútumának megalkotását (1998) megelőzően sem találunk olyan nemzetközi dokumentumot, amely a büntethetőségi akadályokat szabályozta volna, a két ad hoc törvényszék⁵ statútuma is csupán a *ne bis in idem* elvét rögzíti. A kép teljességéhez azonban hozzátartozik, hogy a Nemzetközi Jogi Bizottság az emberiség békéje és biztonsága elleni bűncselekményekről szóló 1996. évi kódextervezetében egy cikk erejéig foglalkozik a kérdéskörrel.⁶

Mindezek tükrében nem meglepő, hogy a nemzetközi büntetőjogban nem beszélhetünk a belső jogokban ismert, részletesen szabályozott büntethetőségi akadályrendszeréről. Mivel pedig az akadályok köre és megállapításának feltételei a világ fő jogrendszereiben eltérést mutatnak, különösen jelentős feladat meghatározni, hogy

⁴ Más kérdés, hogy a törvényszék egyetlen ügyben sem állapította meg büntethetőségi akadály fennállását, a három felmentő ítélet a bizonyítottság hiányára hivatkozással születte meg. Az ún. nürnbergi utóperekben és a II. világháborút követően az egyes nemzeti bíróságok előtt nemzetközi bűncselekmények miatt lefolytatott egyéb eljárásokban azonban már találunk az akadályokra alapított felmentő ítéletet (lásd később).

⁵ Az „ad hoc nemzetközi törvényszékek” kifejezésen az exjugoszláv nemzetközi törvényszéket – „a volt Jugoszlávia területén elkövetett, a nemzetközi humanitárius jogot súlyosan sértő cselekmények megbüntetésére létrehozott Nemzetközi Törvényszék” (ICTY) – és a ruandai nemzetközi törvényszéket – „az 1994. január 1. és 1994. december 31. között Ruanda területén elkövetett népirtásért és a nemzetközi humanitárius jog egyéb súlyos megsértéséért felelős személyek, valamint a szomszédos államok területén elkövetett népirtásért és egyéb hasonló jogsértésekért felelős ruandai állampolgárok megbüntetésére létrejött Nemzetközi Büntetőtörvényszék” (ICTR) – értjük.

⁶ A 14. cikk szerint „A bíróság a jog általános elvei alapján, az adott bűncselekmény jellegére figyelemmel dönt a büntethetőségi akadály elfogadhatóságáról”. A tervezet kommentárja viszont rövid elemzéssel együtt felvázol egy lehetséges akadályrendszert. Lásd: *Draft Code of Crimes against the Peace and Security of Mankind with commentaries* (1996). A dokumentum megtalálható – egyebek között – a Nemzetközi Jogi Bizottság honlapján. <http://www.un.org/law/ilc/index.htm>.

az egyes körülmények milyen mértékben váltak a művelt nemzetek által általánosan elismert jogelvekké, s ezen keresztül a nemzetközi büntetőjog alkalmazható joganyagának mintájává.⁷ Az ICC Statútuma azonban ebben a tekintetben is előrelépést jelentett, mivel viszonylag koherens módon szabályozza a felelősséget kizáró körülményeket. Ezek vizsgálata során magunk is a Statútum rendelkezéseiből fogunk kiindulni, nem tévesztve szem elől azt a tényt, hogy a Statútumban szabályozottakon kívül a nemzetközi büntetőjogban, illetve a nemzetközi jogban léteznek egyéb felelősséget kizáró körülmények is. Maga az ICC Statútuma (31. cikk) is rögzíti, hogy a Bíróság a Statútumban tételesen meghatározott büntethetőségi akadályokon kívül más okot is figyelembe vehet, amelyek az egyes nemzeti jogokból levezethető általános jogelvek szerint, illetve az egyes nemzeti jogok szerint alkalmazhatóak.

Végül megjegyzést érdemel, hogy a büntethetőségi akadályok eredetük szerint feloszthatóak egyrésztől „klasszikus” nemzetközi jogi (vagy humanitárius jogi) gyökerű, másrészt a belső büntetőjogokból átvett körülményekre. Az első csoportba tartozik a katonai szükséghelyzet vagy a háborús represszália, utóbbira példaként szolgálhat a jogos védelem vagy a tévedés.⁸

Jelen tanulmány célja, hogy egy vázlatos képet nyújtson a nemzetközi büntetőjogi felelősségre vonás akadályainak rendszeréről. A terjedelmi korlátokra is figyelemmel nem ejtünk szót azokról a körülményekről, amelyek figyelembevételét az ICC Statútuma a joghatósága alá tartozó bűncselekmények tekintetében kifejezetten kizárja.⁹ E munka keretében nem vállalkozhatunk a büntethetőségi akadályokra vonatkozó magyar joganyag bemutatására, arra csupán érintőlegesen, a nemzetközi büntetőjog sajátosságainak jobb megértése érdekében térünk ki.

1. Az ICC Statútumában szabályozott büntethetőségi akadályok

1.1. A megfelelő életkor hiánya

Az egyes nemzeti jogok a büntethetőség alsó korhatárát meglehetősen változatosan szabályozzák, hazai jogunk szerint a gyermekkorú – a 14. életévét be nem töltött – személy nem büntethető. A nemzetközi büntetőjogban ezzel összefüggésben szokásjogi norma nem alakult ki. Az ICC Statútuma szerint a bíróság joghatósága csak a 18. életévüket betöltött személyekre terjed ki (26. cikk). A két ad hoc törvényszék statútuma e kérdésről hallgat, így elvileg nem lenne akadálya a fiatalok személyek felelősségre vonásának, más kérdés, hogy ilyenre egyrészt nem találunk gyakorlati példát, másrészt a 18. évüket be nem töltött személyek megbüntetése vélhetően nem lehetett a statútumok megalkotóinak szándéka. Sajátos a Sierra Leone-i bíróság

⁷ M. NYITRAI Péter: *Nemzetközi és európai büntetőjog*, Osiris Kiadó, Budapest, 2006, 139.

⁸ KNOOPS, Geert-Jan: *Defenses in Contemporary International Criminal Law*, Martinus Nijhoff Publishers, 2008, 29.

⁹ Ilyen a hivatalos minőség (állam- vagy kormányfői tisztség, kormány- vagy parlamenti tagság), illetve az elévülés. (Lásd a Statútum 27., illetve 29. cikkeit.)

megoldása¹⁰ ebben a tekintetben, amely szerint a bíróság joghatósággal rendelkezik a 15. és a 18. életév közötti fiatalok tekintetében is – a gyermekkatonák cselekményeire figyelemmel. Lényeges azonban, hogy az e személyekkel szemben elsődlegesen fogatosítandó intézkedések között szerepel a közszolgálat teljesítésének az elrendelése, tanácsadás nyújtása, oktatási tréningeken és gyermekvédelmi programokban való részvétel elrendelése. A Bíróság Statútuma az ügyészt is kötelezi arra, hogy – ahol a szükséges feltételek fennállnak – a fiatakorúak tekintetében a büntetőeljárás helyett a békéltető eljárást részesítse előnyben.¹¹

Az ICC Statútumának korábban idézett 26. cikke alapján a magyar jogban fiatalokúknak minősülő személyek a bíróság joghatóságába tartozó bűncselekmények miatt nem vonhatók felelősségre – az ICC előtt folyó eljárásban. Fenti rendelkezés ugyanis a bíróság joghatóságára vonatkozó rendelkezések között került elhelyezésre, ebből pedig az következik, hogy amennyiben az adott nemzetközi bűncselekmény miatt a nemzeti bíróság jár el, akkor a büntethetőségi korhatárra a nemzeti jog szabályai az irányadóak. Mindezek alapján például *a magyar bíróság lefolytathatja az eljárást, és megállapíthatja a felelősségét egy 16 éves háborús bűncselekményt vagy népiirtást elkövető vádlottnak*. A II. világháborút követő perekben találunk is példát – hazai fogalmaink szerinti – fiatalkorú vádlottak bűnösségének megállapítására.¹²

1.2. Kóros elmeállapot

Jelentős hiányosságot pótol az ICC Statútuma azzal, hogy a büntethetőséget kizáró okok között szabályozza a kóros elmeállapot két típusát, az elmebetegséget, illetve a szellemi fogyatékoságot. A vonatkozó rendelkezés szerint az elkövető nem büntethető, ha olyan elmebetegségben vagy szellemi fogyatékoságban szenved, amely képtelenné teszi a cselekménye jellegének vagy jogellenességének felismerésére, vagy arra, hogy magatartását a jogszabályoknak megfelelően irányítsa [31. cikk 1. a) pontja]. Arról a Statútum nem rendelkezik, hogy mi történik abban az esetben, ha az említett állapotok képtelenné nem teszik, de korlátozzák az elkövetőt a cselekmény jogellenességének vagy jellegének a felismerésében. A hazai jogban a korlátozott beszámítási képesség ismeretesen a büntetés korlátlan enyhítésére ad lehetőséget. Ehhez képest a Statútum ugyan nem, de az Eljárási és Bizonyítási Szabályok (*Rules of Procedure and Evidence*) az enyhítő körülmények között felső-

¹⁰ Lásd a bíróság statútumának 7. cikkét: Statute of the Special Court for Sierra Leone. <http://www.sc-sl.org/LinkClick.aspx?fileticket=uClnd1MJJeW%3D&> (2011. szeptember 20.).

¹¹ Lásd részletesen KIRS Eszter: *A tényfeltáró és békéltető bizottságok helye a nemzetközi büntetőjogi felelősségre vonás intézményrendszerében*, PhD-értekezés, Miskolc, 2009, 114. http://193.6.1.94:9080/jetspeed/documents/document_5655_section_1418.pdf (2011. szeptember 20.).

¹² A Bommer-ügyben (1947) a metzi katonai bíróság a francia Btk. szabályait alkalmazva négy hónap börtönre ítélte a Bommer házaspár két, 16–18. év közötti életkorú lányát háborús bűncselekménynek minősülő orgazdaság miatt, míg a harmadik, 16. életévét be nem töltött leánygyermeket felmentette, és szülői felügyelet alá helyezte. – Law Reports of Trials of War Criminals, Volume IX. http://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/law-reports-trials-war-criminals.html (2011. szeptember 20.).

rolják a jelentősen csökkent elmebeli képességet,¹³ ily módon ez az állapot a nemzetközi büntetőbíróvási gyakorlatban is a büntetés mértékét befolyásoló tényezőként értékelendő.

A nemzetközi büntetőbíráskodás történetének korai szakaszában még találunk példát a terhelt kóros elmeállapotára alapított felmentő ítéletre. Az I. világháborút követő, ún. lipcsei perek egyikében, a Stenger és Crusius-ügyben hozott döntés szerint a hadifoglyok kivégzésére parancsot adó Crusius kapitány a „teljes lelki és pszichológiai összeomlás” állapotában félreértelmezte a felettesei által kiadott parancsot.¹⁴ A II. világháborút követő gyakorlatban is van példa a vádlott kóros elmeállapotának figyelembevételére. Így a Távol-keleti Nemzetközi Katonai Törvényszék (IMTFE) Shumei Okawa vádlott ügyében eljárást megszüntető határozatot hozott, figyelemmel a vádlott elmebetegségére.¹⁵ Más ügyekben azonban már csupán mint a büntetés kiszabása során figyelembe vehető enyhítő körülményként került értékelésre. Wilhelm Gerbsch ügyében (1948) a bíróság megállapította a büntetőtáborban őrszolgálatot teljesítő vádlott felelősségét a fogvatartottak bántalmazása miatt, de enyhítő körülményként értékelte fejletlen és hiányos elmebeli képességeit.¹⁶

Az exjugoszláv nemzetközi törvényszék (a továbbiakban: ICTY) gyakorlatában néhány esetben szintén felmerült a csökkent elmebeli képesség (*diminished mental responsibility*) mikénti értékelésének a kérdése, a bíróságok álláspontja szerint ez az állapot – mivel a vádlott beszámítási képességét nem zárta ki – csupán enyhítő körülményként értékelhető.¹⁷ Példaként említhető a Mucic-ügy, amelyben a védelem hivatkozott erre a körülményre, de a bíróság azt a büntetés kiszabása során nem vette figyelembe. Az ügy egyik vádlottja (Esad Landžo) vonatkozásában az orvos szakértők (öt közül négy) álláspontja szerint a vádlott személyiségzavarban szenvedett, amely korlátozta őt a saját akaratának megfelelő cselekvésben. A bíróság szerint azonban – bár elfogadta a személyiségzavar tényét – a vádlott által elkövetett cselekmények a saját szabad akarata eredményének tekinthetők, és képes volt kontrollálni a cselekedeteit. Az elkövetés időpontjában 19 éves vádlott személyiségzavara tehát irreleváns volt, de a bíróság a vádlott „fejletlen és gyenge személyiségét” fiatal korával való együttthatásában enyhítő körülményként értékelte.¹⁸

¹³ „*Substantially diminished mental capacity*” – lásd az Eljárási és Bizonyítási Szabályok 145. 2. (a) (i) rendelkezését.

¹⁴ Az ítélet indokolása szerint a vádlott szellemileg zavart állapota a mentális betegségekre való hajlama és az előző napok súlyos harcaiban való részvétel együttthatásaként alakult ki, amely esetében kizárta a szabad akaratképződést. – CASSESE: *i. m.*, 263–264.

¹⁵ A vádlott a tárgyalás kezdetén furcsán kezdett viselkedni, amelynek hatására a törvényszék elnöke úgy döntött, hogy a vádlott elmeállapota miatt alkalmatlan arra, hogy a tárgyaláson részt vegyen. Az eljárás megszüntetését követően egy amerikai kórházba szállították, ahol szifilisz okozta elmebetegséget állapítottak meg. Egyes vélemények szerint Okawa csupán megjátszotta a betegségét annak érdekében, hogy a felelősség alól mentesüljön. Mindenesetre az 1948-ban történt szabadulásáig lefordította a Koránt japán nyelvre. A vádlott életrajza megtalálható: <http://www.trial-ch.org> (2011. szeptember 20.).

¹⁶ Law Reports... Volume XIII. 137.

¹⁷ JANSSEN, Sander: Mental condition defences in supranational criminal law, *International Criminal Law Review* 2004/4, 85–87.

¹⁸ Mucic-ügy (Mucic et al. 16. Nov. 1998. Trial Chamber IT-96-21). 1283.

1.3. Bódult állapot

A jogtörténet tanúsága szerint nem ritka jelenség, hogy háborús, illetve egyéb nemzetközi bűncselekményt ittas vagy bódult állapotban követtek el. A náci koncentrációs táborok őrei vagy a ruandai népirtás elkövetői gyakran ittas állapotban voltak az elkövetés időpontjában, illetve számos példát találunk arra, hogy a hadsereg kábítószer rendelkezésre bocsátásával és a fogyasztás ösztönzésével vagy eltűrésével próbálja fokozni a katonák kitartását. A gyermekkatonák esetében a drog vagy az alkohol adagolása ezen túlmenően a gyermek feletti kontrollmechanizmus, az engedelmesség biztosításának a részét is képezi.¹⁹

A bódult állapot megállapításának feltételei az ICC Statútuma alapján:

a) bármely anyag (szer) hatásaként kialakuló bódult állapot;
 b) a bódult állapot az elkövetőt képtelenné teszi a cselekménye jellegének vagy jogellenességének felismerésére, vagy arra, hogy magatartását a jogszabályoknak megfelelően irányítsa.

Nem lehet hivatkozni azonban a bódult állapotra, amennyiben az elkövető szándékosan került ebbe az állapotba olyan körülmények között, amelyek alapján tudta, vagy figyelmen kívül hagyta annak a kockázatát, hogy ebben az állapotában bűncselekményt követhet el [31. cikk 1. b) pontja]. Ennek alapján a harmadik feltétel, hogy

c) az elkövetőt a bódult állapotba kerülését illetően szándékosság nem terheli (pl. a terhelt nincs tisztában az általa fogyasztott anyag, szer bódító hatásával), avagy szándékosan került ugyan bódult állapotba, de nem látta előre annak lehetőségét, hogy ebben az állapotában bűncselekményt fog elkövetni.

A bódult állapotot előidézhethi alkohol, kábítószer, egyéb bódulat keltésére alkalmas szer fogyasztása. Kérdésként merül fel a felelősséget kizáró bódult állapotra történő sikeres védelmi hivatkozás esélye, mivel egyrészt szeszes ital, illetve kábítószer fogyasztása esetén a szándékosság hiánya gyakorlatilag kizárt. Másrészt nehéz elképzelni olyan bírói döntést, amely – annak ellenére, hogy rögzíti a szándékosságot a bódult állapotba kerülést illetően – megállapítja, hogy a terhelt nem számolt a bódult állapotban történő bűncselekmény-elkövetés lehetőségével. Schabas egyenesen úgy fogalmaz, hogy a nemzetközi büntetőjogban az ittas vagy bódult állapotra történő hivatkozás gyakorlati jelentősége igen csekély. A nemzetközi büntetőbíróságok ugyanis döntően olyan elkövetők ügyeivel foglalkoznak, akik a nemzetközi bűncselekményeket megtervezték, szervezték vagy arra parancsot adtak, és akik esetében a bódult állapotban történő elkövetés szinte kizárt.²⁰ Más kérdés, hogy – ahogyan em-

¹⁹ CRYER, Robert: *An Introduction to International Criminal Law and Procedure*, Cambridge University Press, 2007, 335. A II. világháborút követő perekben a háborús bűncselekménnyel vádolt Chusaburo őrmester hivatkozott – egyebek között – az ittas állapotban történő elkövetésre. A bíróság a védekezést nem fogadta el, álláspontja szerint az ittas állapot – amelynek mértéke, jellege az eljárás során egyébként nem volt megállapítható – a megállapított tényekre figyelemmel a vád tárgyát képező bűncselekmény szándékosságát nem zárta ki. Az eset rövid leírását lásd <http://www.ess.uwe.ac.uk/WCC/chusaburo.htm> (2011. szeptember 20.).

²⁰ SCHABAS, William A.: *An Introduction to the International Criminal Court*, Cambridge University Press, 2009, 29. A fenti megállapítás igaz a népirtás, az emberiség elleni bűncselekmények, a háborús bűncselekmények és az agresszió vonatkozásában. Más a helyzet azonban a Statútum 70. cikkében szabályozott igazságszolgáltatás elleni bűntettek tekintetében. E bűncselekményekről lásd pl. KARSAI Krisztina: *The „Hidden”*

lítettük – találunk példát arra, hogy a hadsereg kábítószer rendelkezésre bocsátásával próbálja fokozni a katonák kitarását. Ha ilyen szituációban a katona háborús bűncselekményt követ el, *célszerűnek tűnik a bódult állapotba kerülés körülményeinek gondos vizsgálata, és adott esetben enyhítő körülményként történő értékelése.*

1.4. Jogos védelem

Jelen alkalommal nem vizsgáljuk az államot az ENSZ Alapokmányának 51. cikke alapján megillető egyéni vagy kollektív önvédelem jogát, hanem kizárólag a nemzetközi bűncselekményt elkövető (természetes) személy felelősségét kizáró jogos védelmi helyzetről lesz szó. A jogos védelem a nemzetközi szokásjog által régóta elismert jogintézmény, nemzetközi büntetőbírószági gyakorlata azonban meglehetősen szegényes. Megállapításának feltételei:

a) Jogtalan és közvetlen *támadás* („erőszak”) alkalmazása, vagy a támadással történő közvetlen fenyegetés.

b) A támadás a megtámadott vagy más személye ellen irányul, vagyis a *védendő érdekek* az élet, a testi épség, a szexuális önrendelkezés vagy a mozgásszabadság, illetve – kizárólag a háborús bűncselekmények körében – a vagyoni érdekek. Az ICC Statútuma szerint ugyanis utóbbi bűncselekményi körben kizárhatja a jogellenességet, ha a cselekmény olyan vagyontárgy ellen irányul, amely nélkülözhetetlen a megtámadott vagy más személy túlélése vagy egy adott katonai művelet megvalósítása érdekében [31. cikk 1. c) pontja]. Mindebből az is következik, hogy vagyon (vagyontárgy) elleni jogtalan támadás emberiség elleni bűncselekmény vagy népirtás megvalósításával nem hárítható el. A Statútum megszövegezésekor a vagyon elleni támadás elhárítása az egyik vitatott kérdés volt,²¹ a Statútum említett rendelkezése azon az előfeltevésen alapul, hogy a háborús bűncselekmények bizonyos fordulatainak (eseteinek) tárgyi súlya enyhébb lehet a népirtásnál vagy az emberiség elleni bűncselekményeknél.

c) A védekező cselekménye *indokolt és arányos*. Előbbi követelmény azt jelenti, hogy a védekező cselekmény szükséges és adekvát módja a támadás elhárításának, az arányosság pedig úgy értelmezendő, hogy a megtámadott nem okozhat aránytalanul nagyobb sérelmet annál, mint amelynek elhárítására törekedett.²²

Éppen az arányossági követelményre is figyelemmel *nagyon nehéz elképzelni, hogy a megtámadott által védekező cselekményként elkövetett népirtás vagy embe-*

Primer Jurisdiction of the ICC. in: *Criminal Law between War and Peace: Justice and cooperation in criminal matters in international military interventions* (szerk. Stefano Manacorda – Adán Nieto) Universidad de Castilla la Mancha, Cuenca, 2009, 555–574.

²¹ Az említett rendelkezés az USA nyomására került be a Statútumba, amely azonban erőteljes szakirodalmi kritika tárgya egyebek között azon meggyőződés alapján, hogy a nemzetközi szokásjogban ismeretlen szabályról van szó. A kérdésről lásd részletesen SCALIOTTI, Massimo: Defences before the International Criminal Court: Substantive grounds for excluding criminal responsibility – Part 1. *International Criminal Law Review* 2001/1, 169.

²² AMBOS, Kai: Defences in International Criminal Law. in: Brown, Bertram S. (ed): *Research handbook on international criminal law*. Cheltenham et. al: Elgar, 2011, 308.

riesség elleni bűncselekmény arányos lehet. (Arra a tényre is figyelemmel, hogy a néptartást a védett csoport megsemmisítésének szándékával kell elkövetni, az emberiség elleni bűncselekmény pedig feltételezi a széles körű vagy módszeres támadás keretei között történő elkövetést.) Ebből következően *a jogos védelemre történő hivatkozásnak háborús bűncselekmény elkövetése esetén lehet gyakorlati jelentősége, de ebben a körben is – legalábbis az ICC előtt – csak igen korlátozottan.* A támadásnak ugyanis egyrészt jogtalanak kell lennie. A háborúban az ellenséges katona megölése nem jogellenes, de a cselekmény jogellenességét nem a jogos védelem, hanem „a háború törvényei és szokásai zárják ki”. Másrészt az ICC a háborús bűncselekmények tekintetében jellemzően akkor rendelkezik joghatósággal, ha ezeket a bűncselekményeket tervszerűen vagy a politika részeként követik el, illetőleg a cselekmények ilyen büntettek tömeges elkövetésének részeit képezik (Statútum 8. cikk 1. pontja). Nem könnyű olyan – elméleti – példát említeni, amikor egy tervszerűen vagy tömeges keretek között elkövetett háborús büntett jogellenességét a jogos védelmi helyzet kizárná.²³

A II. világháborút követő ügyekben találunk egy-két példát a jogos védelemre történő hivatkozásra. Erich Weiss és Wilhelm Mundo ügyében a vádlottakat azzal vádolták, hogy szándékosan megöltek egy hadifogolynak minősülő amerikai pilótát. A tényállás szerint a pilóta gépét lelőtték, majd a két vádlott – a német rendőrség tagjai – a sértettet elfogták és a közeli városba akarták kísérni. Időközben jelentős tömeg sereglett köréjük, akik a sértett kivégzését követelték, illetve tényként került megállapításra, hogy az események idején is zajlott a szövetséges erők légitámadása. Ekkor történt, hogy a sértett hirtelen a zsebéhez nyúlt, amire a vádlottak egy-egy lövést adtak le a sértettre, aki azonnal meghalt. A bíróság jogos védelemre hivatkozással mindkét vádlottat felmentette, mivel a sértett mozdulata az említett körülményekkel – légitámadás, tömeghisztéria – való együtt hatásában olyan mértékű fenyegetésnek minősült, amely menthetővé teszi az emberölés elkövetését.²⁴

Később, az ICTY előtt a Kordic és Cerkez-ügyben a védelem arra hivatkozott, hogy a boszniai horvátok a boszniai muszlim agresszió áldozatai voltak, és a horvátok lényegében egy önvédelmi háborút folytattak. A bíróság azonban hangsúlyozta, hogy *a védekező hadművelet ténye önmagában nem jogosítja fel a katonákat háborús és egyéb bűncselekmények elkövetésére.*²⁵ Hasonló rendelkezést tartalmaz az ICC Statútuma is [31. cikk 1. c) pontja].

²³ A szakirodalomban olvasható tényállás szerint jogos védelmi helyzetbe kerül a foglyaltábor őre, akit a hadifogoly ölési szándékkal megtámad, vagy a civil nő, akit a megszálló hatalom katonája meg akar erőszakolni. – CASSESE: *i. m.*, 259. A fenti példa inkább alkalmas lehet egy nemzeti bíróság – de nem az ICC – előtt folyó ügyben a jogos védelmi helyzet illusztrálására.

²⁴ Law Reports... Volume XIII. 149–150. – Más kérdés, hogy a tényállás nem szól arról a lényeges kérdésről, hogy a pilótánál a valóságban volt-e fegyver, az ügy leírásában csupán annyit olvashatunk, hogy nem merült fel bizonyíték arra nézve, hogy a sértettet elfogásakor átkutatták volna. Más ügyekben azonban, így például a hadifoglyok megölésével vádolt Willi Tessmann perében – noha a bíróságok szerint a jogos védelem mint „végső eszköz” igénybe vehető – a jogos védelmi helyzet fennállását nem látták megállapíthatónak.

²⁵ Kordic és Cerkez-ügy (Trial Chamber IT-95-14/2). 448.

1.5. Kényszer (kényszer és fenyegetés) és a szükséghelyzet (végszükség)

Amíg a kontinentális nemzeti jogokban a kényszer és fenyegetés, valamint a végszükség jellemzően elkülönült büntethetőségi akadályok, addig a nemzetközi büntetőjogban nem szokták a két jogintézményt egymástól elválasztani.²⁶

A nemzetközi büntetőbírósági gyakorlat tanúsága szerint a vádlottak számos alkalommal hivatkoztak a kényszer hatása alatt vagy szükséghelyzetben történő cselekvésre, illetve a kényszer az előljáró parancsával összefüggésben is megjelent. Az eljáró bíróságok nem vitatták, hogy e felelősséget kizáró okok a nemzetközi büntetőjogban is léteznek, más kérdés, hogy a konkrét ügyekben – egy-két kivétellel – nem látták megállapíthatónak. Ilyen kivétel volt az IG Farben-ügy.

Az IG Farben-ügyben Carl Kraucht és a cég többi felső vezetőjét – egyebek között – rabszolgamunkára kényszerítéssel megvalósított emberiség elleni bűncselekménnyel vádolták. A bíróság szerint a cég a német kormányzat által szigorúan megszabott termelési kvóták teljesítése érdekében alkalmazta – szintén a kötelező előírásoknak megfelelően – a rabszolga-munkaerőt. Az eljárás alapján megállapítható volt, hogy a vonatkozó rendelkezések alapján a fenti előírások és kötelezettségek megsértése árulásnak, illetve szabotázsnek minősült, amely azonnali halálbüntetéssel, illetve koncentrációs táborba zárással járt. Erre figyelemmel a bíróság megállapította, hogy a vádlottak szükséghelyzetben cselekedtek, és felmentette őket az ellenük emelt vád alól. (Ilyen kivétel volt továbbá a Flick-ügy is, amelyben négy vádlottnak a felmentésére szintén a szükséghelyzetben történő elkövetésre figyelemmel került sor.)²⁷

Az ad hoc törvényszékek statútumai hallgatnak a kérdésről, ennek ellenére az ICTY gyakorlatában felmerült a kényszer mint büntethetőségi akadály alkalmazásának a kérdése. Az Erdemovics-ügyben az egyszerű közkatonaként szolgálatot teljesítő vádlott saját bevallása szerint is kb. 70 boszniai muszlim férfit és fiút ölt meg, miután parancsnoka lelövésével fenyegette, amennyiben továbbra sem teljesíti a foglyok megölésére irányuló parancsot. Az első fokon eljáró tanács megállapította, hogy

²⁶ Pedig a megkülönböztetés mind a hazai jogban, mind más kontinentális jogokban lényeges: a végszükség (ha a cselekmény kisebb sérelmet okoz) a cselekmény jogellenességét, míg a kényszer a cselekvő akarati képességét, ily módon az alanná válást zárja ki.

²⁷ Az ügyet lásd részletesen JESSBERGER, Florian: On the Origins of Individual Criminal Responsibility under International Law for Business Activity, *Journal of International Criminal Justice* 8 (2010), 783–802. Hasonló döntés született a Jud Süss című propagandafilm rendezője, Veit Harlan ügyében. Noha a bíróság szerint a vádlott cselekményével jelentősen hozzájárult a zsidók üldözéséhez – 16 millió német látta a filmet – és ezzel megvalósította az emberiség elleni bűncselekmény tényállását, a vádlott szükséghelyzetben cselekedett, ezért nem büntethető. A tényállás szerint ugyanis a film elkészítésére Goebbels utasítására és közvetlen felügyelete mellett került sor, az utasításnak való ellenszegülés esetén pedig a vádlott a tapasztalatok alapján pozíciójának elvesztésén túlmenően koncentrációs táborba zárással, öngyilkosságra való kényszerítéssel vagy akár kivégzéssel is számolhatott. A bíróság szerint tehát a vádlott az életét vagy testi épségét fenyegető szükséghelyzetben cselekedett, és arra sem volt módja, hogy esetlegesen külföldre távozzék, vagy betegséget színlelve kerülje el a film elkészítésére vonatkozó „felkérést”. – CASSESE: *i. m.*, 283.

a kényszer kizárhatja a büntethetőséget, amennyiben (1) a cselekményt közvetlen és súlyos veszély hatására követték el; (2) a kényszer elől történő menekülés más megfelelő módja nem állt fenn; (3) a kényszer hatása alatt elkövetett cselekmény nem aránytalan a fenyegetés súlyához képest.²⁸ A bíróság azonban a kényszer hatása alatt történő cselekvést nem találta bizonyítottnak. Ezzel szemben az ICTY fellebbviteli tanácsa – szűk többséggel – arra a következtetésre jutott, hogy amennyiben a kényszer hatása alatt az elkövető kiemelkedő súlyú bűncselekményt – így például ártatlan civilek legyilkolását – követ el, a kényszer büntethetőséget kizáró okként ugyan nem, de a büntetés kiszabása körében enyhítő körülményként figyelembe vehető.²⁹

Az ICC Statútuma egy közös rendelkezésben [31. cikk 1. d) pontja] tárgyalja a két körülményt, amelynek alapján megállapításának feltételei az alábbiak:

a) Az elkövető olyan kényszer hatására követte el a bűncselekményt, amely „ellené vagy más személy ellen közvetlen halállal, illetve folyamatos vagy közvetlen súlyos testi sértéssel fenyeget”.

b) A kényszer hatása alatt lévő személy „szükségszerűen és indokoltan cselekszik a fenyegetés elhárítása érdekében”. A szükségesség azt jelenti, hogy az adott helyzetben az élet vagy testi épség veszélye másként nem hárítható el, az indokolt cselekvés pedig egy sajátos arányosságra utal: azt jelenti, hogy a cselekmény nem okoz aránytalan következményeket.³⁰

c) Szükséges feltétel továbbá, hogy a vádlott kifejezetten az életét, testi épségét fenyegető veszély elhárításának szándékával fejtse ki a cselekményt, és szándéka ne terjedjen ki nagyobb sérelem okozására, mint amelynek elhárítására törekedett.³¹ Ehhez hozzátehetjük, hogy a korábban említett arányossági követelményre tekintettel a vádlott nem is okozhat nagyobb sérelmet, mint amelynek elhárítására törekedett.

d) A fenyegetést kiválthatja más személy vagy a személyen kívülálló körülmények. E feltétel alapján lehet egymástól elhatárolni a kényszeret és a szükséghelyzetet. Kényszer esetében az életet, illetve a testi épséget fenyegető veszélyhelyzetet egy másik személy idézi elő, a szükséghelyzetet külső körülmények, így például természeti erők keletkeztetik.

e) A fenti feltételeken túlmenően hangsúlyozni kell, hogy nem hivatkozhat e büntethetőségi akadályra az, aki a szükség- vagy kényszerhelyzetet a saját felróható

²⁸ Erdemovics-ügy, Judgement Summary. A dokumentum megtalálható: <http://www.icty.org/case/erdemovic/4> (2011. szeptember 20.).

²⁹ A döntés során kisebbségben maradt két bíró (Cassese és Stephen) a kontinentális jogi felfogás alapján élet elleni cselekményt megvalósító nemzetközi deliktum esetében is elismerte a kényszer vagy fenyegetés mint büntethetőségi akadály létjogosultságát. Ellenvéleményükben egyrészt arra is rámutattak, hogy jelen ügyben a sértetteket a többi elkövető abban az esetben is likvidálta volna, ha a vádlott a megölésükre irányuló parancsot megtagadva saját magát feláldozta volna, vagyis a vádlottnak nem volt igazi választási lehetősége. Másrészt a kényszernek az elkövetőre gyakorolt hatásával összefüggésben vizsgálni kell a vádlott rangját, illetve beosztását: minél alacsonyabb beosztású a vádlott, annál kevésbé várható el tőle a kényszerrel szembeni ellenállás. Lásd Separate and Dissenting Opinion of Judge Cassese and Separate and Dissenting Opinion of Judge Stephen. A dokumentumok megtalálhatóak: <http://www.icty.org/case/erdemovic/4>.

³⁰ WERLE, Gerhard: *Principles of International Criminal Law*, Cambridge University Press, 2005, 298–299.

³¹ „(...) feltéve, hogy nem szándékozik nagyobb sérelmet okozni annál, mint amelynek elkerülésére törekedett.” Lásd a Statútum 31. cikk 1. d) pontját.

magatartásával maga idézte elő. Erre példa lehet a gyakorlatból, ha az elkövető tudatosan és szabad akaratából csatlakozik egy olyan – katonai, félkatonai vagy egyéb – szervezethez, amelyről tudja, hogy rendszeres jelleggel bűncselekményeket követ el, később nem védekezhet azzal, hogy ő maga kényszer hatására követett el büntetendő cselekményeket.³²

A ICC Statútumának vonatkozó rendelkezése alapján elmondható, hogy a kényszer vagy fenyegetés, illetve a szükséghelyzet egységes jogintézményként jelenik meg, amelynek lényegi feltétele az elkövetett cselekmény arányossága. Ez utóbbi követelménnyel összefüggésben a mai napig vitatott kérdés, hogy az élet elleni fenyegetés hatására elkövetett ölési cselekmény esetén a fenyegetés kizárhatja-e a büntethetőséget. Az ICC Statútuma alapján elméletileg igen,³³ a nemzetközi büntetőbíró-sági gyakorlat szerint a válasz „bizonytalan nem”.

1.6. Tévedés

A nemzeti jogokhoz hasonlóan a tévedés két típusaként a ténybeli és a jogi tévedés különböztethető meg. A jogi tévedésre mint büntethetőségi akadályra történő hivatkozás felmerült ugyan a II. világháborút követő perekben, de általában csupán abban a vonatkozásban, hogy mennyiben várható el a vádlottaktól a jogi tilalmak ismerete. A magasabb beosztású katonák, különösen a katonai parancsnokok vonatkozásában a jog, nevezetesen a nemzetközi humanitárius jog mélyebb ismeretét kell feltételezni, ugyanezt az elvárást azonban egy egyszerű katonával szemben nem lehet támasztani.³⁴ Néhány esetben azonban a bíróságok elfogadták a – lényegét tekintve – jogi tévedésre történő hivatkozást.

Így a Wintgen-ügyben a vádlott – társaival együtt – egy korábban elkövetett szabotázsakció megtorlásaként tűz alá vett néhány lakóházat. Az eljáró holland bíróság a vádlottat felmentette a háborús bűncselekmény vádjától, mivel álláspontja szerint nem tudott arról, hogy cselekménye bűncselekménynek minősül. A bíróság döntése során figyelembe vette a vádlott alacsony beosztását, illetve azt a ténytet, hogy a más vagyona elleni cselekmény általános jelleggel is erkölcsileg kevésbé elítélendő, mint az élet, testi épség elleni bűncselekmények.³⁵

³² CASSESE: *i. m.*, 284.

³³ Az arányossági követelményre figyelemmel azonban csak egy ember megölését megvalósító – kényszer- vagy szükséghelyzetben elkövetett – cselekmény tekinthető arányosnak. Csúpan egyetlen sértett sérelmére elkövetett nemzetközi bűncselekmény viszont a gyakorlatban kevésbé fordul elő. (Más kérdés, hogy egy ilyen cselekmény is további elkövetők további sértettek sérelmére elkövetett cselekményeivel való együttműködésében minősülhet például emberiség elleni bűncselekménynek.)

³⁴ Így például a Hostage-ügyben a bíróság szerint a több évtizedes katonai tapasztalattal rendelkező List tábornok tudott a parancsnoksága alá tartozó katonák által elkövetett cselekmények büntetőjogilag tilalmazott voltáról, vagy erről tudnia kellett. Lásd Law Reports... Volume VIII. 69–71. Ezzel szemben a Peleus-ügyben a bíróság szerint az egyszerű katona nem hord magával nemzetközi jogi szótárt, illetve nem tud gyorsan egy professzortól jogi felvilágosítást kérni. Lásd Law Reports... Volume I. 24.

³⁵ Lásd CASSESE: *i. m.*, 296–297.

Hasonló döntés született a Latza-ügyben, az eljáró norvég bíróság felmentette a vádlottat és két társát, akik a német megszállás alatt felállított bíróság bíráiként halálra ítélték három norvég állampolgárt. A megszállást követően bevezetett rendelkezések büntetendővé nyilvánították a megszálló hatalommal szembeni ellenséges tevékenység feljelentésének elmulasztását. A bíróság szerint a vádlottak alapos okkal abban a téves feltevésben voltak, hogy a fenti rendelkezések nem ellentétesek a nemzetközi joggal.³⁶

A *ténybeli tévedésre* történő védelmi hivatkozásra a nemzetközi büntetőbírósági gyakorlat szintén szolgáltat néhány példát. A Stalag Luft III-ügyben az angol hadifoglyok megölésével vádolt egyik terhelt állítása szerint nem volt tisztában a sértettek hadifogoly státuszával, az ölési cselekményt abban a tudatban követte el, hogy a sértettek halálra ítélt ejtőernyős szabotőrök. A bíróság a vádlott védekezését a megállapított tények tükrében elutasította.³⁷ A külföldi szakirodalomban a ténybeli tévedésre említett egyéb jogtörténeti példák a hazai jogi terminológia szerint nem ténybeli, hanem a cselekmény társadalomra veszélyességében való tévedésként értékelhetők.³⁸

A két ad hoc törvényszék statútuma nem szabályozza e körülményeket, az ICC Statútuma azonban külön cikkben tárgyalja a ténybeli és a jogi tévedést (32. cikk).

a) „A ténybeli tévedés csak akkor zárja ki a büntethetőséget, ha ennek következtében hiányzik a bűncselekmény tudatossága.” A ténybeli tévedés tehát – hasonlóan a hazai szabályhoz – bűnösséget kizáró ok, és nem jelent mást, mint egy tényállási elemében való tévedést. A szakirodalomban írt ilyen eset lehet, ha a katona nincs tisztában azzal a ténnyel, hogy az épületet, amelyet tűz alá vett, időközben óvodává alakították át, vagy ha a gyermekkatonák besorozásával vádolt elkövető cselekményét abban a téves feltevésben követte el, hogy a sértettek már betöltötték a 15. életévüket.³⁹

b) „Az arra vonatkozó jogi tévedés, hogy egy adott cselekmény a Bíróság joghatósága alá tartozó büntetett képez-e, nem zárja ki a büntetőjogi felelősséget. A jogi tévedés esetén ugyanakkor nem állapítható meg a büntetőjogi felelősség, ha ez a bűncselekmény tudatosságát kizárja, vagy a tévedés a 33. cikk hatálya alá tartozik.”

A jogi vagy jogban való tévedés értékelése meglehetősen problematikus, és kérdéses a gyakorlati alkalmazhatósága. A hazai jogban a büntető jogszabály nem ismerete nem mentesít, a jogi tilalomban való tévedés kizárólag a társadalomra veszélyességben való tévedés kapcsán értékelhető, de csak akkor zárja ki a bűnösséget, ha a jogi tilalmazottságon túlmenően a cselekmény veszélyességével és erkölcsileg

³⁶ SCALIOTTI, Massimo: Defences before the International Criminal Court: Substantive grounds for excluding criminal responsibility – Part 2. *International Criminal Law Review* 2002/2, 9.

³⁷ SCALIOTTI: *i. m.*, 3.

³⁸ Gondolunk itt elsősorban azokra az esetekre, amikor a védelem álláspontja szerint a hadifoglyok vagy a német megszállók hatalmába került egyéb személyek kivégzését a vádlott abban a tudatban hajtotta végre, hogy a halálos ítélet jogszerű bírósági eljárás eredményeként született meg. Ebben a körben nem valamely tényállási elemében tévedett az elkövető, hanem a cselekmény jogellenességében (társadalomra veszélyességében) való tévedésről van szó. Lásd pl. az Almelo-ügy tényállását, CASSESE: *i. m.*, 292.

³⁹ SCHABAS: *i. m.*, 229–230.

elítélendő jellegével sincs tisztában az elkövető.⁴⁰ Ennek megfelelően a magyar gyakorlatban ritkán, jellemzően a büntetőjogi kerettényállást tartalommal kitöltő jogszabály nem ismerete esetén mentesíthet a felelősség alól, avagy ha a terhelt abban a téves feltevésben cselekszik, hogy jogellenességet kizáró ok áll fenn.⁴¹ A Statútum szabályozásából az egyértelmű, hogy annak nincs jelentősége, hogy az elkövető nem tudja, hogy az általa megvalósított cselekmény a bíróság joghatósága alá tartozó cselekmény. Egyéb esetben viszont a jogi tévedés releváns lehet, ha az kizárja a bűnösséget, illetve ha a parancs jogellenességével kapcsolatos a tévedés. Utóbbi esetről még szót ejtünk, nyitott kérdés, hogy egyéb esetben mikor zárja ki a jogi tévedés a bűnösséget.

A szakirodalom szerint a nemzetközi bűncselekmények tekintetében a jogellenesség tudata két részre bontandó: annak tudata, hogy a cselekmény nemzetközi jogi tilalomba ütközik, illetve annak tudata, hogy a tilalom megszegése bűncselekménynek minősül.⁴² A nemzetközi bűncselekmények természete azonban olyan – kiemelkedő tárgyi súlyú bűncselekményekről van szó –, amelyekre figyelemmel e cselekmények jogellenességében való megalapozott tévedés meglehetősen kétséges. Más kérdés, hogy a háború joga és szokásai bizonyos esetekben nehezen értelmezhetőek, nem egyértelműek, illetve az emberiség elleni bűncselekmények tényállási elemei között is találunk olyanokat – így például az üldözés fogalma –, amelyek értelmezése még a nemzetközi jogászok között is vitatott.

Ezzel szemben viszont elmondható, hogy a nemzetközi büntetőjogban elfogadott álláspont szerint a tények tudata a jogellenesség tudatát is közvetíti, így például ha – nagyon nehezen – el tudnánk képzelni, hogy a vöröskeresztet viselő orvost lelövő katona nem volt tisztában e jelkép pontos jelentésével, azt tudnia kell, hogy a megkülönböztető jelzés valamiféle védettségre utal. Avagy elképzelhető, hogy a vádlott nincs tisztában az „üldözés” nemzetközi jogi fogalmával, de azt tudja, hogy a civil lakosság táborokban történő összegyűjtése, a fogvatartottak túszként vagy „élő pajzs-ként” történő felhasználása jogellenes cselekmény.

Cassese szerint a jogi tévedés relevanciája körében – elméletileg – az alábbi tényezők vizsgálandók:

- az adott jogi tilalom egyértelmű és általánosan elfogadott, az alapul fekvő jogforrás bárki számára – írásba foglalt formában – hozzáférhető vagy egyébként közismert, vagy ezzel szemben ellentmondásos, többféleképpen értelmezhető, nem mindenki számára elérhető normáról van szó;
- az elkövető személyisége, képzettsége, értelmi fejlettsége;
- az elkövetőnek a katonai vagy egyéb hierarchiában betöltött státusza (katonai parancsnok, avagy sorkatona);

⁴⁰ Lásd a magyar Btk. 27. § (2) bekezdését: „Nem büntethető, aki a cselekményt abban a téves feltevésben követi el, hogy az a társadalomra nem veszélyes, és erre a feltevésre alapos oka van.”

⁴¹ E kérdéskőről lásd pl. GÖRGÉNYI Ilona – GULA József – HORVÁTH Tibor – JACSÓ Judit – LÉVAY Miklós – SÁNTHA Ferenc – VÁRADI Erika: *Magyar büntetőjog – Általános rész*, Complex Kft., Budapest, 2007, 212–213.

⁴² GELLÉR Balázs – KIS Norbert: *A nemzetközi bűncselekményekről szóló törvény (Javaslat)*, Indokolás, Kézirat, 11.

– a jogi tilalom által védelt értékek, így az élet, a testi épség, az emberi méltóság vagy a nemi szabadság elleni bűncselekmények tilalmazottsága a nemzeti jogok alapján is közismert, ellenben a vagyon ellen irányuló – nemzetközi bűncselekménynek minősülő – deliktumok mindegyikéről ez nem mondható el.⁴³

A fentiek alapján is kérdéses, hogy a jogi tévedésnek az ICC Statútumában történő kodifikálása indokolt volt-e, de az bizonyos, hogy már az ICC előtt is hivatkoztak rá: Thomas Lubanga, a Bíróság első vádlottja ügyében a védelem azzal érvelt, hogy a Statútum és a Bíróság rövid ideje létezik, a vád tárgyát képező gyermekkatonák besorozása pedig a vádlott nemzeti joga szerint nem bűncselekmény. Mindezek alapján a jog, illetve a jogi tilalom a vádlott számára nem volt hozzáférhető, nem volt előre látható. E védekezés sikere meglehetősen kétséges, figyelemmel arra a tényre is, hogy 2007-ben a Sierra Leone-i törvényszék előtt szintén gyermekkatonák besorozása miatt folyamatban volt egyik ügyben a bíróság a jogi tévedésre történő hivatkozást nem találta megalapozottnak.⁴⁴

Összességében elmondható, hogy egyrészt a jogi tévedés relevanciája a nemzetközi büntetőbíróságok joghatósága alá tartozó bűncselekmények közül a háborús bűncselekmények egyes eseteire szűkíthetők le. Másrészt a jogi tilalom ismeretének hiánya önmagában nem, hanem csak az előjáró parancsával összefüggésben kaphat szerepet.

1.7. Az előjáró parancsa

A „parancsra történő cselekvés” – amennyiben az alárendelt a parancs végrehajtásával bűncselekményt követ el – megítélése meglehetősen fordulatosan alakult a nemzetközi büntetőjog történetében. A jogellenes – bűncselekményt megvalósító – parancsot kapott alárendelt dilemmáját jól érzékelteti Dicey megállapítása: ha megtagadja a parancs teljesítését, a katonai bíróság, ha engedelmeskedik, a civil büntetőbíróság ítélheti halálra.⁴⁵

A nemzetközi jellegű büntetőbíróság első példjaként is ismert *Hagenbach-ügyben* (1474) a vádlott eredménytelenül hivatkozott arra, hogy ő köteles volt a burgundiai herceg – mai kifejezéssel az előjárója – parancsait végrehajtani. Évszázadokkal később nemzeti bíróságok gyakorlatában is felmerült a felsőbb parancsra történő hivatkozás.

A lipcsei perek egyikeként elhíresült Neumann-ügy tényállása szerint Karl Neumann volt a parancsnoka annak a német tengeralattjárónak, amelyik 1917 májusában elsüllyesztette a betegeket és sebesülteket szállító Dover Castle nevű brit kórházhajót. A Neumann részére kiadott parancs értelmében a brit kórházhajókat – mivel a felde-

⁴³ CASSESE: *i. m.*, 298–299.

⁴⁴ Brima, Kanaru és Kanu-ügy. A védelem – szakértőkkel alátámasztott – álláspontja szerint a kormány a hivatalos Sierra Leone-i hadseregbe is nagy számban sorozott be gyermekkatonákat, így a vádlottak maguk is alappal hihették azt, hogy a cselekményük nem jogellenes. A bíróság szerint azonban a nemzetközi szokásjogot nem lehet kizárólag egy adott országban elfogadott gyakorlatra alapítani. – KNOOPS: *i. m.*, 143.

⁴⁵ Idézi CASSESE: *i. m.*, 268–269.

rítés adatai szerint katonai célokra használják őket – meg kell támadni. A bíróság szerint a parancsnok a fenti információ és parancs értelmében járt el, és alappal gondolta, hogy magatartása az ellenség ellen irányuló megtorlás keretében törvényes cselekmény.⁴⁶

A bíróság szerint a katonai parancsnok köteles a kapott parancsot végrehajtani, amennyiben pedig a parancs végrehajtása bűncselekményt valósít meg, azért kizárólag a parancsot kiadó előljáró a felelős. A bíróság tehát azt az álláspontot követte, amely szerint a vádlottnak mint tisztnek nem volt más lehetősége, mint a parancs végrehajtása, és ameddig a parancsnak megfelelően, illetve ennek korlátai között cselekszik, mentesül a büntetőjogi felelősség alól (ennek alapján Neumannt a bíróság felmentette). A bíróság azonban megjegyezte, hogy az alárendelt felelősségre vonható, amennyiben a parancs kereteit túllépi, illetve – általános jelleggel – ha tudja, hogy a parancs végrehajtásával bűncselekményt követ el.

A *Dithmar és Boldt-ügyben* 1918 júniusában egy német tengeralattjáró az ír partok mentén elsüllyesztett egy brit kórházhajót, a támadást csak 24 személy élte túl. A helyzetet tovább bonyolította, hogy egyrészt a hajó a háborús övezeten kívül haladt, amivel a kapitány is tisztában volt, másrészt az ő parancsára a mentőcsónakokra is géppuskarüzet zúdítottak. Az ügyben azonban nem a kapitányt, hanem a *Dithmar és Boldt* nevű tiszteket vonták felelősségre, akik a parancsok továbbításával közreműködtek a támadásban. A bíróság sajátos érvelése szerint a fegyvertelen, illetve hajótörött személyek elleni támadás bűncselekményt valósít meg, de mivel a két tiszt szándéka az emberölésre nem terjedt ki, csupán enyhébb bűncselekmény miatt vonták őket felelősségre.

A bíróság szerint, amennyiben az előljáró (a kapitány) a nemzetközi jogot sértő parancsot ad ki, annak végrehajtásáért ő lesz a felelős. Megállapította azonban a két alárendelt tiszt felelősségét is, mivel tudták, hogy a parancs nyilvánvalóan jogellenes, és meg kellett volna tagadniuk annak végrehajtását.⁴⁷

A fenti ügyekben már látható annak a felfogásnak a gyökere, amely a nürnbergi és a tokiói törvényszékek gyakorlatát alapvetően meghatározta: noha valamilyen szinten minden vádlott hivatkozott a felsőbb parancsra, a bíróságok szerint – figyelemmel a törvényszékek alapokmányára is – az előljáró parancsa nem zárja ki az alárendelt felelősségét (legfeljebb enyhítő körülményként értékelhető).

Ilyen előzményekre tekintettel az ad hoc törvényszékek gyakorlatában ritkán találkoznak a jogintézménnyel, a státutumok a korábbiakhoz hasonló rendelkezést tartalmaznak: „az a tény, hogy a terhelt a Kormány vagy az előljáró parancsának megfelelően cselekedett, nem menti fel őt a büntetőjogi felelősség alól, de figyelembe

⁴⁶ HENDIN, Stuart E.: Command Responsibility and Superior Orders in the Twentieth Century – A Century of Evolution, *Murdoch University Electronic Journal of Law*, Volume 10, Number 1 (March 2003) 3.

⁴⁷ HENDIN: *i. m.*, 3.

vehető enyhítő körülményként, ha a Nemzetközi Törvényszék megítélése szerint az igazságosság ezt kívánja”.⁴⁸

A korábban említett Erdemovics-ügyben keveredik a parancsra, illetve a kényszerre történő hivatkozás: a vádlott azt állította, hogy ő azt a parancsot kapta, hogy vegyen részt a bűncselekmény elkövetésében, ellenkező esetben ő is az áldozatok sorsára fog jutni. A bíróság szerint az Erdemovics által kapott parancs nyilvánvalóan jogellenes volt, ilyen parancs esetén a nem engedelmeskedés a kötelezettség az engedelmeskedés helyett. Ebből következően a parancsra történő elkövetés büntethetőségi akadályként nem értékelhető, más kérdés, hogy – ahogyan említettük – az élet elleni fenyegetést a bíróság enyhítő körülményként vette figyelembe.

A fent vázolt gyakorlatot az ICC Statútumának megalkotói is figyelembe vették, a megoldás újdonsága azonban abban rejlik, hogy a parancs jogellenességére irányuló tudat hiányában és egyéb feltételek esetén a parancsra történő elkövetést a Statútum – noha kivételes jelleggel – büntethetőségi akadályként szabályozza. Fő szabály szerint a kormány, illetve a katonai vagy polgári előljáró parancsa nem mentesít a felelősség alól, kivéve, ha:

- a) az elkövető jogszabály alapján köteles volt a kormány vagy az adott előljáró parancsának engedelmeskedni;
- b) az elkövető nem tudta, hogy a parancs jogellenes; és
- c) a parancs nem volt nyilvánvalóan jogellenes (33. cikk 1. pontja).

A fenti konjunktív feltételek fennállása esetén az elkövető nem büntethető, bár megjegyzendő, hogy mivel a Statútum szerint a népirtás vagy emberiség elleni bűntettek elkövetésére adott parancs mindig nyilvánvalóan jogellenes, a parancsra történő elkövetés gyakorlati relevanciája csak a relatíve kisebb tárgyi súlyú háborús bűntettek tekintetében merülhet fel. A kérdés úgy merül fel, hogy vajon az ICC előtt folyó eljárásokban milyen eséllyel hivatkozik az alárendelt arra, hogy nem tudott a háborús bűntett elkövetésére adott parancs jogellenességéről. Elmondható, hogy az ICC Statútuma nagy előrelépést jelentett a vonatkozó deliktumok kodifikálásáról, amikor rögzítette a háborús bűntettek körét, más kérdés, hogy elvárható-e az „egyszerű katonától” az ICC rendelkezéseinek ismerete. Ezen túlmenően a jogos védelemmel összefüggésben mondtak itt is irányadók, vagyis az ICC elvileg a tervszerűen vagy tömegesen elkövetett háborús bűncselekmények miatt jár el, ily módon az előljáró parancsa, illetve a parancs jogellenességének a tudata is ilyen jellegű elkövetéssel kapcsolatban merülhet fel.

2. Egyéb büntethetőségi akadályok

A korábban említett körülményeken kívül a nemzetközi büntetőjogban, illetve a nemzetközi jogban léteznek egyéb felelősséget kizáró körülmények is. Maga az ICC Statútuma is lehetővé teszi, hogy a Bíróság a Statútumban tételesen meghatározott

⁴⁸ Lásd az ICTY Statútuma 7. cikk 4. pontját, illetve az ICTR Statútuma 6. cikk 4. pontját. A Statútumok megtalálhatók pl.: http://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_sept09_en.pdf (ICTY), illetve <http://www.unictcr.org/Portals/0/English%5CLegal%5CStatute%5C2010.pdf> (ICTR).

büntethetőségi akadályokon kívül más okot is figyelembe vegyen, amelyek az egyes nemzeti jogokból levezethető általános jogelvek szerint, illetve az egyes nemzeti jogok szerint alkalmazhatóak. Ezeknek a nemzetközi jogban kialakult akadályoknak a jövőbeni gyakorlati alkalmazása azonban kérdéses. Ilyen akadály lehet:

a) **Háborús represszália** (vagy: ún. „ellenintézkedések”). A represszália egy, a nemzetközi jog alanya által elkövetett jogsértést jelent, amelynek jogellenessége elenyészik, ha az csupán egy jogszerű ellenintézkedés a fegyveres összeütközésben részt vevő másik fél által elkövetett jogsértésre. Erre példa lehet a szakirodalomból az egyébként háborús bűntettnek minősülő nemzetközi jog által tiltott fegyver alkalmazása válaszként a másik fél által elkövetett súlyos humanitárius jogsértésre.⁴⁹

Jövőbeli gyakorlati alkalmazása még a háborús bűncselekményekkel összefüggésben is erősen kérdéses. Egyrészt a genfi jog is korlátozza a represszália alkalmazását,⁵⁰ másrészt a gyakorlatban az ICTY előtt folyó Martić-ügyben a bíróság leszögezte, hogy a civil lakosságot is érintő represszália sohasem lehet jogszerű. (A vád szerint a vádlott rendelte el Zágráb bombázását a Krajina régió horvátok által történő visszafoglalását követően, amelynek számos civil áldozata volt.)

A teljesség kedvéért a háborús represszáliát meg kell különböztetni az ún. *tu quoque* („te is”) hivatkozástól, amely egyszerűen a szemet szemért, fogat fogért elv megvalósulását jelenti, és amely a modern nemzetközi jogban nem elfogadott.

b) Említést érdemel végül a végszükségi helyzettel rokonítható **hadviselési szükséglet**, amely azonban nem büntetőjogi gyökerű, hanem nemzetközi jogi jogintézmény. A fogalom mint a katonai szükségesség elve eredetileg a hadviselés korlátjaként azokat a *jogszerű* intézkedéseket (az intézkedések szükségességét) jelentette, amelyek elkerülhetetlenek a háború befejezésének biztosítása érdekében.⁵¹ Mai értelemben egyik oldalról a katonai célok elérése érdekében igazolja az ellenséges féllel szembeni ártó cselekményeket, harcosai megölését vagy eszközei, létesítményei lerombolását. A másik oldalról azonban továbbra is korlátot jelent: az olyan ártó cselekmény, amelyet nem indokol a katonai szükségesség, nem tekinthető jogszerűnek.⁵²

A II. világháborút követő eljárásokban a hadviselési szükséglet sok esetben mint büntethetőségi akadály jelent meg, de az ilyen tartalmú vádlotti védekezéseket a bíróságok általában elutasították.

⁴⁹ WERLE: *i.m.*, 164. A represszália jogszerűségének feltételei: (1) a cél – végső eszközként – a további jogsértések megakadályozása; (2) az intézkedésről szóló döntés a legfelsőbb kormányzati szinten szülessék meg; (3) előzetes figyelmeztetés; (4) az arányosság követelményének betartása.

⁵⁰ Az 1949. évi négy genfi egyezmény mindegyike tartalmaz korlátokat, így pl. a hadra kelt fegyveres erők sebesülteit és betegei helyzetének javítására vonatkozó egyezmény 46. cikke szerint az Egyezmény védelme alatt álló *sebesültekkel, betegekkel, személyzettel, épületekkel és felszereléssel szemben megtorló intézkedések foganatosítása tilos*. A dokumentumok – egyebek között – megtalálhatók a Külügyminisztérium honlapján: www.mfa.gov.hu.

⁵¹ Lásd pl. a Lieber-kódex szabályozását. Instructions for the Government of Armies of the United States in the Field. (Lieber Code) 1863. 14. cikk. <http://www.icrc.org/ihl.nsf/WebList?ReadForm&id=110&t=art> (2011. szeptember 20.).

⁵² LATTMAN Tamás: Fegyveres konfliktusok és az emberi jogok – miért nehéz kérdés? in: Elspeth Guild: *Mikor bűncselekmény a háború?* L'Harmattan Kiadó, 2009. 19.

Így a Peleus-ügyben Heinz Eck német tengeralattjáró parancsnok azzal indokolta az általa elsüllyesztett hajó túlélőinek tűz alá vételére irányuló parancsot, hogy az katonailag szükséges volt, mivel a túlélők észlelése a közelben lévő ellenséges repülőgépek számára a tengeralattjáró hollétéről is világos információt nyújtott volna. A bíróság szerint a tengeralattjáró helyzetének titokban tartása katonailag valóban szükségszerű volt, de a túlélők elleni támadás nem volt elkerülhetetlenül szükséges, mivel a tengeralattjáró képes lett volna a helyszínt rövid időn belül elhagyni.⁵³

A modern hadviselés szabályai a katonai célok és a humanitárius megfontolások között létrejött egyensúlyt tükrözik, ezért felvethető a kérdés, hogy e szabályok megsértése esetén egyáltalán helye van-e a mérlegelésnek meglehetősen tág teret engedő hadviselési szükségletre történő hivatkozásnak. A kérdésre a nemzetközi jog – szűk körben – igenlő választ ad, így a védett személyek internálása, számukra kényszertartózkodó hely kijelölése legális, amennyiben azt annak a hatalomnak biztonsága, amelynek hatalmában vannak, feltétlenül szükségessé teszi.⁵⁴ Hasonlóképpen az egyébként háborús bűntettnek minősülő „polgári lakosság áttelepítésének elrendelése” nem büntethető, ha azt az érintett polgári lakosság biztonsága vagy fontos katonai szükséglet indokolja.⁵⁵ Végül a szintén háborús bűntettnek minősülő vagyron elleni cselekmények – vagyontárgyak tömeges, jogellenes és önkényes elpusztítása, eltulajdonítása, illetve ellenség vagyontárgyainak elpusztítása vagy elvétele – jogellenességét szintén kizárhatja, ha azt „katonai szükséglet indokolja”, illetve az elpusztítást vagy az elvételt „a hadviselési szükségletek elkerülhetetlenül megkövetelik”.⁵⁶

A hadviselési szükséglet mint büntethetőségi akadály léte a nemzetközi jog alapján nem kérdőjelezhető meg, a közelmúlt büntetőügyeiben azonban a nemzetközi bíróságok nem fogadták el a vonatkozó védelmi érveléseket.⁵⁷

3. Összegzés

A büntethetőségi akadályok nemzetközi büntetőjogi szabályozásának és judikatúrájának rövid áttekintése alapján levonhatjuk azt a következtetést, hogy olyan jogintézményekről van szó, amelyekre a nemzetközi büntetőbírósági gyakorlatban a védelem gyakran hivatkozott és hivatkozni fog. A feltáró jellegű beismerő vallomást tevő vádlott ritka esetét kivéve ugyanis a nemzetközi büntetteket elkövető terheltek és védőik elemi érdeke, hogy a felelősséget kizáró, illetve azt enyhítő körülményekre a bíróság figyelmét ráirányítsák. Az már egészen más kérdés, hogy – a joggya-

⁵³ ZAHAR – SLUITER: *i. m.*, 432.

⁵⁴ Lásd a polgári lakosság háború idején való védelmére vonatkozó 1949. évi Genfi Egyezmény 42. cikkét.

⁵⁵ Lásd az ICC Statútum 8. cikk (2) (e) (viii) pontját.

⁵⁶ Lásd az ICC Statútum 8. cikk (2) (a) (iv), 8. cikk (2) (b) (xiii), illetve 8. cikk (2) (e) (xii) pontjait.

⁵⁷ Így például a Krstic-ügyben a bíróság szerint a polgári lakosság erőszakos elszállítását (internálását) sem a lakosok biztonsága, sem a katonai szükségszerűség nem indokolta, mivel annak időpontjában a harci cselekmények már befejeződtek. A cselekmény motívuma ehelyett éppen az volt, hogy az adott területről a muszlim lakosságot eltávolítsák. Lásd Krstic-ügy (Trial Chamber IT-98-33). 524–527.

korlat tanúsága szerint – az ilyen tartalmú vádlotti és védői érveléseket a bíróságok ritkán fogadják el. Ezt részben magyarázza az a tény, hogy a nemzetközi büntetőbíróóságok joghatóságába tartozó bűntettek közül a népirtás, illetve az emberiség elleni bűncselekmények természete, illetve tényállási elemei olyan jellegűek, amelyekkel összefüggésben a büntethetőségi akadályok létjogosultsága szinte teljesen kizárható. (Eltekintve azoktól a körülményektől, amelyek csupán felismerést tételeznek fel, vagy igazságügyi szakértő igénybevételével tisztázhatók, ilyen a gyermekkor, illetve a kóros elmeállapot vagy a bódult állapot.) A háborús bűntettek között azonban vannak olyan cselekmények, amelyekkel összefüggésben bizonyos esetekben a vádlottak ilyen tartalmú védekezése sikerre vezethet. A fentiekre tekintettel a büntethetőségi akadályokra vonatkozó rendelkezések és joggyakorlat ismerete a nemzetközi büntetőbíróóság előtti eljárás valamennyi szereplője számára nélkülözhetetlen. Ezzel összefüggésben pedig ismét hangsúlyozni kell az ICC Statútumának jelentőségét, amely felvázolja a büntethetőségi akadályok rendszerét. Lehet, hogy ez a rendszer nem teljes, és a szabályozás néhány ponton kritika tárgya lehet, de az ICC előtt folyó eljárásokban meghatározza az alkalmazandó jogot, és ezen túlmenően iránymutatást jelent mind az elméleti, mind a gyakorlati szakemberek számára.

Abstract

The Statute of the International Criminal Court (ICC) was adopted at a diplomatic conference in Rome on 17 July 1998 and it entered into force on 1 July 2002. The ICC Statute contains rules regarding grounds for excluding criminal responsibility but this list is not exhaustive since other defences are recognized in international (criminal) law. This essay will not examine the special procedural defences and other obstacles of punishability which are explicitly rejected by the ICC Statute but focus on the substantial defences in international law: the lack of responsibility under a certain age; insanity and intoxication; justifiable defence; necessity and duress; mistake; superior orders; belligerent reprisals and military necessity.